

Τραμπουκισμός (bullying) και ελληνική ποινική έννομη τάξη

Σκέψεις με άξονα την τροποποίηση του ά. 312 ΠΚ

με το ά. 8 του ν. 4322/2015

Φώτιος Σπυρόπουλος

Δ.Ν. Νομικής Αθηνών,

Δικηγόρος (ΔΣΑ) – Οικονομολόγος (ΟΕΕ),

ΜΔΕ Ποινικού Δικαίου και Δικονομίας

ΜΔΕ Εγκληματολογίας

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια -και κυρίως από το έτος 2006 και έπειτα- πολύς λόγος γίνεται για το φαινόμενο του τραμπουκισμού (bullying)¹ και ιδίως όταν λαμβάνει χώρα μεταξύ ανηλίκων και συνδέεται με το σχολικό περιβάλλον (σχολικός τραμπουκισμός ή κατ' άλλους εκφοβισμός)², σε τέτοιο μάλιστα βαθμό ώστε να γίνεται λόγος ακόμη

¹ Ένας από τους πρωτεργάτες της μελέτης του bullying είναι ο Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Bergen της Νορβηγίας Dan Olweus. Για τις θέσεις του πρβλ. *D. Olweus, A Research Definition of Bullying*, url: <http://www.cobb.k12.ga.us/~preventionintervention/Bully/Definition%20of%20Bullying.pdf> καθώς και το «μνημειώδες» έργο του για το ζήτημα *Dan Olweus, Bullying at School – What we Know & What we Can Do*, Blackwell Press, 1993. (στα ελληνικά *Dan Olweus, Εκφοβισμός και Βία στο σχολείο – Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε*, εκδ. της ΕΨΥΠΕ, 2009).

Η πρωτοπορία του Olweus αναγνωρίζεται και από τον *Ken Rigby, Bullying in schools and what to do about it*, ACER (Australian Council for Educational Research Ltd) Press, Victoria Australia 2007, p. 12 (url: http://books.google.gr/books?id=KEUeLn09668C&pg=PA121&lpg=PA121&dq=Rigby+2006+bullying&source=bl&ots=NkVGkVG02B&sig=IDRzjZDml6cg9qMJJy7vLwyBQfE&hl=el&ei=Bgh_SqPbNoqknQPjkY2DAg&sa=X&oi=book_result&ct=result&esnum=4#v=onepage&q=Rigby%202006%20bullying&f=false).

² Βλ. *ενδεικτικά και χαρακτηριστικά P. K. Smith, Tackling violence in schools: a European perspective*, in: *Violence reduction in schools – how to make a difference – a handbook*, Council of Europe Publishing, 2006, *B. Αρτινοπούλου, Η βία στο σχολείο – Το παγκόσμιο Συνέδριο του Παρισιού, ΠοινΔικ 6/2001, Ν. Κουράκης, Μορφές σχολικής βίας και δυνατότητες αντιμετώπισης της*, ηλεκτρονικό περιοδικό Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών www.theartofcrime.gr (τεύχος 11) (url: <http://www.theartofcrime.gr/index.php?pgtp=1&aid=1247152434>) και *ΠοινΧρ ΝΘ/2009*, σελ. 865-871, *Αν. Ματσόπουλος, Προβλήματα συμπεριφοράς, επιθετικότητα και βία στα σημερινά σχολεία: στρατηγικές αντιμετώπισης*, ηλεκτρονικό περιοδικό Εργαστηρίου Ποινικών και

και για «επιδημία στην εξάπλωση της θεωρητικής συζήτησης»³ σχετικώς. Στην (επιστημονική ή/και σε κοινωνικό επίπεδο) συζήτηση που λαμβάνει χώρα τα τελευταία έτη κεντρική πλέον θέση φαίνεται να αποκτούν οι νομικές προβλέψεις και διατάξεις⁴, εφαρμόσιμες ή εφαρμοστέες σε περιπτώσεις περιστατικών τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ως τραμπουκισμός (bullying). Η συγκεκριμένη συζήτηση ήταν έντονη κάθε φορά που ανέκυπτε κάποιο περιστατικό - όπως η περίπτωση του θανάτου σπουδαστή σε σχολή την άνοιξη του 2015⁵ - και οδήγησε τον νομοθέτη στην τροποποίηση του ά. 312 ΠΚ με το ά. 8 ν. 4322/2015.

2. Εκφάνσεις εκδηλώσεων συμπεριφορών bullying

Πέρα, όμως, από αποσπασματικές και υπό (κοινωνική και χρονική) πίεση τροποποιήσεις, είναι το νομικό μας οπλοστάσιο επαρκές για την αντιμετώπιση περιστατικών τραμπουκισμού; Καταρχάς, προκειμένου να απαντήσουμε στην ερώτηση αυτή θα πρέπει να επανέλθουμε στον (περι)ορισμό των συμπεριφορών που συνιστούν τραμπουκισμό (bullying)⁶. Έτσι όπως μπορούμε όλως περιληπτικώς να διακρίνουμε, το bullying συνίσταται σε πράξεις παραβατικού χαρακτήρα στην οποίες κύριο χαρακτηριστικό αποτελεί η ανισορροπία δύναμης⁷ μεταξύ θύτη και θύματος. Σε κάθε περίπτωση, δεδομένης της υπερέχουσας δύναμης του θύτη έναντι στο θύμα, ως bullying μπορούμε να πούμε ότι ορίζεται η κατάχρηση της υπερέχουσας θέσης ή κατάστασης του θύτη έναντι στο θύμα του. Αυτή, δε, δύναται

Εγκληματολογικών Ερευνών www.theartofcrime.gr (τεύχος 11) (url: <http://www.theartofcrime.gr/?pgtp=1&aid=1247494497>).

³ Βλ. Σοφίας Γιοβάνογλου, Bullying: Επιδημία στην εξάπλωση ενός φαινομένου ή επιδημία στην εξάπλωση μιας θεωρητικής συζήτησης;, παρουσίαση στο Συνέδριο EAN (European Anti-Bullying Network), υπό έκδοση στον Τόμο των Πρακτικών, Αθήνα, Ιούνιος 2014.

⁴ Βλ. F. Spyropoulos, Law provisions for cyber bullying in Greece, presentation at "COST workshop on legal issues regarding cyberbullying", University of Antwerp, Belgium, 26 May 2010.

⁵ Βλ. ενδεικτικά δημοσιεύματα: «Θύμα άγριου bullying ο Βαγγέλης Γιακουμάκης σύμφωνα με το πόρισμα της ΕΔΕ», url: <http://www.newsbomb.gr/ellada/news/story/563927/thyma-agrioy-bullying-o-vaggelis-giakoumakis-symfona-me-to-porisma-tis-edes#ixzz3h1qBwoOT>, 6 Μαρτίου 2015 – Νάνσυς Μητροπούλου, «Βαγγέλης Γιακουμάκης: Το bullying, η εξαφάνιση, η ζωή και το άδοξο τέλος του», url: <http://www.fthis.gr/article/394120/baggelis-giakoumakis-to-bullying-i-exafanisi-i-zoi-kai-to-adoxo-telos-toy>.

⁶ Βλ. αναλυτικά Φ. Σπυρόπουλος, Σχολικός τραμπουκισμός, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2011, σελ. 44 επ.

⁷ Η «δύναμη» μπορεί να αναφέρεται σε σωματικό (π.χ. ρώμη), ψυχολογικό (π.χ. αυτοεκτίμηση, πίστη στον εαυτό), κοινωνικό επίπεδο (αποδοχή από το σύνολο, παρέες κ.α.).

ενδεικτικά να εκδηλωθεί με σωματικές προσβολές (σωματικές βλάβες), με λεκτικές προσβολές (οι οποίες προσιδιάζουν στα αδικήματα της εξύβρισης, της απειλής κ.λπ.) και με προσβολές οι οποίες έχουν ψυχολογική ή κοινωνική διάσταση (σε επίπεδο εγκληματικής συμπεριφοράς ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί η συκοφαντική δυσφήμιση – στην κατηγορία αυτή εντάσσεται όμως και η κοινωνική απομόνωση κ.α.)⁸.

Είναι γεγονός ότι, όπως αναφέρθηκε ήδη, η ομαδοποίηση των ως άνω συμπεριφορών σήμερα καταλήγει να είναι όλως ενδεικτική. Τούτο διότι και με την εισβολή της τεχνολογίας και τη χρήση της σε εγκληματικές συμπεριφορές, το *modus operandi* των θυτών και οι δυνατότητές τους για την εκδήλωση παραβατικών πράξεων έχουν τροποποιηθεί και πολλαπλασιαστεί αντίστοιχα. Ο τραμπουκισμός στο διαδίκτυο (*cyber bullying*) εκδηλώνεται και με συμπεριφορές οι οποίες είτε δεν είναι δυνατόν να λάβουν χώρα στον πραγματικό κόσμο (π.χ. χρήση τεχνικών *hacking*⁹ για άσκηση *bullying*)¹⁰ είτε η χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας τις καθιστά πολύ πιο εύκολες (π.χ. δημιουργία αρχείου με τη φωτογραφία του θύματος και παραποίηση αυτής της φωτογραφίας με αστείο τρόπο, επισήμανση φωτογραφίας του θύματος σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης (*tag*) με προσβλητικές για το θύμα εκφράσεις κ.α.).

Το *bullying*, δηλαδή, αποτελεί ουσιαστικά όχι μια συγκεκριμένη συμπεριφορά αλλά μια «ομπρέλα» συμπεριφορών με κοινωνική και ενδεχομένως νομική απαξία. Κάθε, δε, περίπτωση είναι προφανώς διαφορετική διότι είναι διαφορετικές οι συνθήκες και το περιβάλλον¹¹ όπου εκδηλώνονται τέτοιες συμπεριφορές και είναι επίσης

⁸ Βλ. αναλυτικά Φ. Σπυρόπουλος, *Σχολικός τραμπουκισμός*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2011, σελ. 53 επ.

⁹ Πρβλ. τη διδακτορική μου διατριβή «Χωρίς δικαίωμα πρόσβαση σε ηλεκτρονικά δεδομένα (*hacking*)», τμήμα Νομικής Ε.Κ.Π.Α., Ιανουάριος 2015.

¹⁰ Φ. Σπυρόπουλος, «Digital και *cyber bullying* και αθέμιτη χρήση ηλεκτρονικών πληροφοριών ως το “*bullying*” του μέλλοντος – Γνώση και πρόληψη», πρακτικά 2ου συνεδρίου Υποδιεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος ΕΛ.ΑΣ., 2013, σελ. 62 επ.

¹¹ Χαρακτηριστικά, *bullying* μπορεί να εντοπιστεί οπουδήποτε αναπτύσσονται σχέσεις εξουσίας π.χ. στον εργασιακό χώρο [*bullying at work* - για το *bullying at work* βλ. ενδεικτικά *Nicola Hart, Joanna Hurd, Martineau Johnson*, *Teacher stress; The consequences of HARASSMENT & BULLYING*, Monitor Press, 2000, *S. Einarsen, H. Hoel, D. Zapf & C. L. Cooper (Eds.)*, *Bullying and emotional abuse in the workplace. International perspectives in research and practice*, Taylor & Francis, London, 2003 και στην ελληνική βιβλιογραφία *Π. Μπουμπουχερόπουλου*, *Mobbing – Ευθύνη λόγω ηθικής παρενόχλησης στην εργασία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2014, και *του ιδίου* *Mobbing –*

διαφορετική και η δυναμική που αναπτύσσεται μεταξύ θύτη και θύματος προκειμένου να ενυπάρχει η απαιτούμενη ανισορροπία δύναμης, ούτως ώστε να χαρακτηρίσουμε ότι η εν λόγω συμπεριφορά εντάσσεται στο πλαίσιο του τραμπουκισμού. Είναι προφανές, επομένως, ότι υπάρχουν πράξεις παραβατικού χαρακτήρα οι οποίες δεν είναι (και δεν πρέπει να είναι) αξιόποινες (π.χ. η έλλειψη της διάθεσης για συναναστροφή με κάποιον). Θεωρώ βάσιμα ότι στις συμπεριφορές bullying είναι απαραίτητο το θύμα αυτών να εκλαμβάνει τη συμπεριφορά ως τέτοια. Εξάλλου, ο τρόπος άσκησης βίας και ο τρόπος κατά τον οποίο αυτή εκλαμβάνεται από το θύμα επηρεάζεται και από πολιτισμικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος¹². π.χ., αν και τα «παρατσούκλια» είναι συνήθης έκφραση διακρίσεων (bullying), δεν μπορούν να θεωρηθούν bullying π.χ. σε χωριά της επαρχίας όπου καθένας έχει «παρατσούκλι», το οποίο ο ίδιος αποδέχεται και είναι γνωστός με αυτό στις κοινωνικές σχέσεις.

3. Τραμπουκισμός και ποινικές διατάξεις

Δυνάμει των ανωτέρω, είναι προφανές ότι σύμφωνα με τις μορφές τις οποίες εκδηλώνεται ο τραμπουκισμός (σωματική διάσταση κ.λπ. – βλ. παρ. 2 ως ανωτέρω) τα ποινικά αδικήματα που περιλαμβάνονται στην «ομπρέλα» του τραμπουκισμού είναι ενδεικτικά όσα αναφέρονται στην προστασία της ζωής και της σωματικής

Ηθική παρενόχληση, μονομερής βλαπτική μεταβολή και χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης: σχόλιο στην Ειρ. Αχαρνών 482/2013, Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου, 2015, τ. 74, σελ. 169-178], στον στρατό [σύμφωνα με το Βρετανικό Υπουργείο Άμυνας ως bullying στον στρατό ορίζεται «η χρήση φυσικής δύναμης ή η κατάχρηση της εξουσίας για τον εκφοβισμό ή την θυματοποίηση άλλων ή για την επιβολή μη προβλεπόμενων ποινών» (*The Values and Standards of the British Army – A Guide to Soldiers*, Ministry of Defence, UK March 2000, paragraph 23). Βέβαια, έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι μια τέτοια συμπεριφορά επιτρέπεται στο πλαίσιο της «στρατιωτικοποίησης» (από την ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια www.wikipedia.gr). Για περαιτέρω αναλύσεις αναφορικά με το bullying στο στρατό βλ. *Jean M. Callaghan and Franz Kernic*, *Social Psychology of the Individual Soldier*, Armed Forces and International Security: Global Trends and Issues, Lit Verlag, Munster, 2003], στη φυλακή (*Jane L. Ireland*, “Bullying” among prisoners: a review of research (url: http://www.sciencedirect.com/science?ob=ArticleURL&udi=B6VH7-3Y222BW7&user=10&rdoc=1&fmt=&orig=search&sort=d&docanchor=&view=c&searchStrId=994418167&rerunOrigin=google&acct=C000050221&version=1&urlVersion=0&userid=10&md5=b701099c1f97ba7d392d1eab71a308e4#m4.cor*) ή ακόμη και σε διεθνές επίπεδο (ή αλλιώς jingoism [βλ. ενδεικτικά <http://en.wikipedia.org/wiki/Bullying> καθώς και <http://en.wikipedia.org/wiki/Jingoism>]).

¹² Πρβλ. για την σημασία των ηθών στο πώς εκλαμβάνεται το bullying *K. Rigby*, *Bullying in schools and what to do about it*, p. 120, όπ. π.

ακεραιότητας¹³ αναφορικά με τη σωματική διάσταση του bullying (π.χ. ά. 299 ΠΚ – ανθρωποκτονία με πρόθεση, ά. 301 ΠΚ – συμμετοχή σε αυτοκτονία, ά. 304 ΠΚ – τεχνητή διακοπή της εγκυμοσύνης, ά. 304^A ΠΚ - σωματική βλάβη εγκύου ή νεογνού, ά. 306 ΠΚ - έκθεση, ά. 307 ΠΚ– παράλειψη λύτρωσης από κίνδυνο ζωής, ά. 308 ΠΚ– απλή σωματική βλάβη, ά. 308^A ΠΚ – απρόκλητη σωματική βλάβη, ά. 309 ΠΚ – επικίνδυνη σωματική βλάβη, ά. 310 ΠΚ – βαριά σωματική βλάβη, ά. 311 ΠΚ – θανατηφόρα βλάβη) και στην προστασία της τιμής του παθόντος εκ της αξιόποινης πράξης αναφορικά με τη λεκτική και κοινωνική διάσταση του bullying (ά. 361 ΠΚ - εξύβριση, ά. 361^A ΠΚ – απρόκλητη έμπρακτη εξύβριση, ά. 362 ΠΚ - δυσφήμιση, ά. 363 ΠΚ – συκοφαντική δυσφήμιση κ.α.)¹⁴. Περαιτέρω, σε περίπτωση παραβίασης του ν. 2472/1997 για την προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, δύναται να τύχει εφαρμογής το ά. 22 του εν λόγω νόμου το οποίο προβλέπει ποινικές κυρώσεις (αρκετές τέτοιες περιπτώσεις εντοπίζονται σε περιστατικά cyber bullying όπου ο θύτης επεμβαίνει με οποιονδήποτε τρόπο σε αρχείο δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ή λαμβάνει γνώση των δεδομένων αυτών ή τα αφαιρεί, αλλοιώνει, βλάπτει, καταστρέφει, επεξεργάζεται κ.λπ. του θύματος με δεδομένο ότι υπάρχουν αρκετά προσωπικά δεδομένα τα οποία τηρούνται σήμερα ψηφιακά και στα οποία μπορεί να αποκτηθεί πρόσβαση)¹⁵. Επιπρόσθετα, σε περιπτώσεις ρατσιστικών συμπεριφορών μπορεί να τύχει εφαρμογής ο ν. 927/1979 «Περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις», όπως τροποποιήθηκε με τον ν. 4285/2014.

¹³ Πρβλ. *Ν. Ανδρουλάκη*, Ποινικόν Δίκαιον – Ειδικόν Μέρος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1974, *Ελ. Συμεωνίδου – Καστανίδου*, Εγκλήματα κατά της ζωής, 2^η εκδ., εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2001, *Ιωάν. Μπέκας*, Εγκλήματα κατά της ζωής και της υγείας, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, 2002.

¹⁴ Πρβλ. *Δ. Σπινέλλη*, Ποινικό Δίκαιο – Ειδικό μέρος, Εγκλήματα κατά της τιμής (ά. 361-369 ΠΚ), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1982 καθώς και *Δ. Κιούπη*, Προσβολές της τιμής – Η εξύβριση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2009.

¹⁵ Σχετικά με την προσέγγιση της προστασίας των προσωπικών δεδομένων στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία πρβλ. ενδεικτικά τα εξής δύο σημαντικά πονήματα: *Π. Αρμαμέντος & Β. Σωτηρόπουλος*, Προσωπικά δεδομένα – Ερμηνεία Ν. 2472/1997, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2005 και *Ιωάν. Ιγγλεζάκης*, Ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 109 και ειδικότερα για το διαδίκτυο *Ευγενίας Αλεξανδροπούλου – Αιγυπτιάδου*, Η νομική προστασία των προσωπικών δεδομένων κατά την πλοήγηση των ανηλίκων στο Διαδίκτυο, εις: *Κ. Σιώμου και Γ. Φλώρον* (εκδ. επιμ.), Έρευνα, πρόληψη, αντιμετώπιση των κινδύνων στη χρήση του διαδικτύου, Ελληνική Εταιρεία Μελέτης της Διαταραχής του Εθισμού στο Διαδίκτυο, Λάρισα, 2011, σελ. 141.

Στα εγκλήματα τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ως bullying, πριν καν ανιχνευθεί η ανισορροπία δύναμης ως βασικό συστατικό στοιχείο της συμπεριφοράς, πρέπει να πληρούται και η βασική προϋπόθεση της ύπαρξης θύματος. Στα εγκλήματα που ήδη αναφέρθηκαν (εγκλήματα κατά της ζωής, σωματικές βλάβες, εγκλήματα κατά της τιμής) υπάρχει παθών εκ της αξιόποινης συμπεριφοράς, άρα και θύμα¹⁶.

Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή φαίνεται να είναι αποσπασματική. Υπάρχουν συμπεριφορές οι οποίες τυποποιούνται ως αξιόποινες και προστατεύουν άλλα –μη προσωποπαγή- έννομα αγαθά¹⁷. Κάποιες από αυτές είναι πιο ξεκάθαρες σχετικά με την ύπαρξη θύματος (π.χ. ά. 137 Α-Δ ΠΚ αναφορικά με τα βασανιστήρια¹⁸), άλλες πάλι όχι (π.χ. ά. 259 ΠΚ το οποίο τιμωρεί την παράβαση καθήκοντος). Ενδεικτικά, στο αδίκημα της παράβασης καθήκοντος ο ιδιώτης ο οποίος θίγεται από την παράνομη και υπαίτια συμπεριφορά υπαλλήλου δεν θεωρείται παθών εκ του εγκλήματος αλλά αμέσως ζημιωθείς. Μπορεί, μάλιστα, να παρασταθεί ως πολιτικώς ενάγων¹⁹ μόνο για την υποστήριξη της κατηγορίας²⁰ αφού αστικώς υπεύθυνος για την παράνομη πράξη του υπαλλήλου είναι τρίτος και εν προκειμένω το δημόσιο. Εφόσον ο εν λόγω υπάλληλος έχει εκμεταλλευτεί υπάρχουσα ανισορροπία δύναμης μεταξύ αυτού και του πολίτη που θίγεται η συμπεριφορά αυτή μπορεί να ενταχθεί στην έννοια του «τραμπουκισμού».

Δηλαδή, μπορούμε βάσιμα να υποστηρίξουμε, προκειμένου και να αποφευχθεί η εξαντλητική αναφορά ποινικών διατάξεων του ποινικού κώδικα ή ειδικών ποινικών νόμων που καθιστούν αξιόποινες συμπεριφορές, ότι κάθε αδίκημα με παθόντα ή

¹⁶ Πρβλ. σχετικά *Χ. Δημόπουλος*, Εισαγωγή στη θυματολογία, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήν, 2006, *Αν. Μαγγανάς & Β. Αρτινοπούλου*, Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης, εκδ. Ν. Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996.

¹⁷ Αναφορικά με την έννοια του εννόμου αγαθού βλ. *Ιωαν. Μανωλεδάκη*, Το έννομο αγαθό ως βασική έννοια του ποινικού δικαίου, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1998.

¹⁸ Το ά. 137Α – Δ ΠΚ ποινικοποιεί τη χρήση βασανιστηρίων. Ωστόσο, το προστατευόμενο έννομο αγαθό είναι υπερατομικό και συνίσταται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, οι , δε, διατάξεις έχουν συστηματικά ενταχθεί στο κεφάλαιο Α του δεύτερου βιβλίου του ΠΚ και υπό τον θεματικό τίτλο «Προσβολές του πολιτεύματος».

¹⁹ Για την πολιτική αγωγή πρβλ. ενδεικτικά *Ν. Ανδρουλάκη*, Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1994, σελ. 69 επ. και *Αννας Ψαρούδα-Μπενάκη*, Η πολιτική αγωγή στην ποινική δίκη, εκδ. Δίκαιο & Οικονομία - Π. Ν. Σάκκουλας, 2015.

²⁰ Βλ. όλως ενδεικτικώς από την νομολογία ΑΠ 478/2014, ΑΠ 48/2014, ΑΠ 1001/2010, ΠλημΑθ 49109/2007, Πλημ Σπαρ 354/2006, ΑΠ 498/2002 (ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ).

αμέσως ζημιωθέντα μπορεί να χαρακτηριστεί ως bullying (εφόσον βέβαια συντρέχουν και οι λοιπές προϋποθέσεις του ως άνω ορισμού).

Πέρα από τον αμέσως ζημιωθέντα υπάρχει και η περίπτωση του εμμέσως ζημιωθέντος από αξιόποινη πράξη. Σε αυτές τις περιπτώσεις, συμπεριφορές που ζημιώνουν έμμεσα κάποιον μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο του τραμπουκισμού; Η άποψή μου είναι ότι πράγματι μπορούν. Χρησιμοποιώντας το παράδειγμα του Ανδρουλάκη²¹ για τον εμμέσως ζημιωθέντα θεατρώνη από τον τραυματισμό της πρωταγωνίστριας του λόγω της ματαίωσης της παράστασης, μπορούμε να πούμε ότι σε περίπτωση που ο τραυματισμός αυτός έλαβε χώρα προκειμένου να πληγεί έστω και έμμεσα ο θεατρώνης εκ μέρους του θύτη και η συμπεριφορά αυτή έχει και τα λοιπά στοιχεία του ορισμού του bullying, τότε μπορεί να χαρακτηριστεί ως τέτοια. Τούτο, ωστόσο, δε σημαίνει ότι ο εμμέσως ζημιωθείς μπορεί να υποβάλλει έγκληση ή να παρίσταται ως πολιτικώς ενάγων σε κάποια ποινική δίκη εφόσον η εν λόγω συμπεριφορά είναι αξιόποινη – προκειμένου, δε, να έχει αστικές αξιώσεις [π.χ. χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης από αδικοπραξία (ά. 932 ΑΚ)] απαιτείται να υπάρχει αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της παράνομης και υπαίτιας πράξης και της βλάβης²².

4. Η διάταξη του ά. 312 ΠΚ και η σχέση της με τον τραμπουκισμό

Με το ά. 8 του ν. 4322/2015 αντικαταστάθηκε το ά. 312 ΠΚ.²³ Ο νομοθέτης με την τροποποίηση στην οποία προέβη άλλαξε τα χαρακτηριστικά στοιχεία του

²¹ Βλ. Ν. Ανδρουλάκη, Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1994, σελ. 80.

²² Βλ. ενδεικτικά Μ. Σταθόπουλο, Γενικό Ενοχικό Δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 3^η εκδ., Αθήνα – Κομοτηνή 1998, σελ. 153, 175 επ.

²³ Μετά την ως άνω τροποποίηση, ο τίτλος και το κείμενο του ά. 312 ΠΚ σήμερα ισχύει ως εξής:
« Άρθρο 312

Πρόκληση βλάβης με συνεχή σκληρή συμπεριφορά

1. Αν δεν συντρέχει περίπτωση βαρύτερης αξιόποινης πράξης, τιμωρείται με φυλάκιση, όποιος με συνεχή σκληρή συμπεριφορά προξενεί σε τρίτον σωματική κάκωση ή άλλη βλάβη της σωματικής ή ψυχικής υγείας. Αν η πράξη τελείται μεταξύ ανηλίκων δεν τιμωρείται εκτός αν η μεταξύ τους διαφορά ηλικίας είναι μεγαλύτερη από τρία (3) έτη, οπότε επιβάλλονται μόνο αναμορφωτικά ή θεραπευτικά μέτρα.

2. Αν το θύμα δεν συμπλήρωσε ακόμη το δέκατο όγδοο (18ο) έτος της ηλικίας του ή δεν μπορεί να υπερασπίσει τον εαυτό του και ο δράστης το έχει στην επιμέλεια ή στην προστασία του ή ανήκει στο σπίτι του δράστη ή έχει μαζί του σχέση εργασίας ή υπηρεσίας ή το έχει αφήσει στην εξουσία του ο υπόχρεος για

(ιδιώνυμου²⁴ - κατά την άποψη, ωστόσο, της Συμεωνίδου – Καστανίδου διακεκριμένη μορφή σωματικής βλάβης με δόλο²⁵) εγκλήματος που προβλεπόταν στο ά. 312 ΠΚ. Καταρχάς, οι ιδιότητες που καθιστούσαν το έγκλημα *ιδιαίτερο* πέρασαν στην δεύτερη παράγραφο ενώ με την πρώτη παράγραφο του άρθρου 312 θεσπίζεται κοινό έγκλημα αφού καθένας μπορεί να είναι υποκείμενο της αξιόποινης πράξης (το υποκείμενο της αξιόποινης πράξης περιγράφεται με τη λέξη «όποιος»)²⁶. Είναι, επίσης, *γνήσιο πολύτροπο / υπαλλακτικώς μικτό έγκλημα*²⁷, αφού οι τρόποι τέλεσης του εγκλήματος μπορούν να σωρευθούν στο αντικείμενο, αποτελώντας μόνο ένα έγκλημα. Πρόκειται, επιπλέον, για έγκλημα ενέργειας και στις δύο παραγράφους, πλην του β' εδαφίου της παραγράφου 2 όπου και τυποποιείται έγκλημα γνήσιας παράλειψης (με την αλλαγή της λέξεως «κακόβουλη»²⁸ με τον όρο «συστηματική» παραμέληση των υποχρεώσεων).

την επιμέλεια του ή του το έχουν εμπιστευθεί για ανατροφή, διδασκαλία, επίβλεψη ή φύλαξη έστω προσωρινή, αν δεν συντρέχει περίπτωση βαρύτερης αξιόποινης πράξης, επιβάλλεται φυλάκιση τουλάχιστον έξι (6) μηνών. Με την ίδια ποινή τιμωρείται όποιος με συστηματική παραμέληση των υποχρεώσεων του προς τα προαναφερόμενα πρόσωπα γίνεται υπαίτιος να πάθουν σωματική κάκωση ή βλάβη της σωματικής ή ψυχικής τους υγείας.»

Το κείμενο του ά. 312 ΠΚ πριν την ως άνω τροποποίηση είχε ως εξής:

«Άρθρο 312

Σωματική βλάβη ανηλίκων κ.λπ.

Αν δεν συντρέχει περίπτωση βαρύτερης αξιόποινης πράξης, τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών:

α) όποιος με συνεχή σκληρή συμπεριφορά προξενεί σωματική κάκωση ή βλάβη της υγείας σε πρόσωπο που δεν συμπλήρωσε ακόμη το δέκατο έβδομο έτος της ηλικίας του ή που δεν μπορεί να υπερασπίσει τον εαυτό του και ο δράστης το έχει στην επιμέλεια ή στην προστασία του ή ανήκει στο σπίτι του δράστη ή έχει μαζί του σχέση εργασίας ή υπηρεσίας ή που του το έχει αφήσει στην εξουσία του ο υπόχρεος για την επιμέλειά του,

β) όποιος με κακόβουλη παραμέληση των υποχρεώσεών του προς τα προαναφερόμενα πρόσωπα γίνεται αιτία να πάθουν σωματική κάκωση ή βλάβη της υγείας τους.»

²⁴ Έτσι στο Βούλευμα ΠλημΑθ 1320/2007 (NoB 2007/2171). Πρβλ. για τα ιδιώνυμα εγκλήματα Γ. Μπουρμά, Προβληματισμοί αναφορικά με την αναγκαιότητα ύπαρξης και τα κριτήρια διάκρισης των ιδιώνυμων εγκλημάτων, ΠοινΔικ, 2012, σελ. 421.

²⁵ Έτσι *Ελ. Συμεωνίδου Καστανίδου*, Εγκλήματα κατά προσωπικών αγαθών, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014, 2^η εκδ., σελ. 179, όπως παραπέμπει και στον Λ. Μαργαρίτη.

²⁶ Για τον ορισμό του κοινού εγκλήματος βλ. ενδεικτικά *Νικόλαο Κ. Ανδρουλάκη*, Ποινικό Δίκαιο – Γενικό Μέρος, Θεωρία για το έγκλημα, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, 2006, σελ. 165 επ. και *Α. Κοτσαλή*, Ποινικό Δίκαιο – Γενικό Μέρος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, τομ. 1, σελ. 88 επ.

²⁷ Βλ. ενδεικτικά *Νικόλαο Κ. Ανδρουλάκη*, Ποινικό Δίκαιο – Γενικό Μέρος, Θεωρία για το έγκλημα, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, 2006, σελ. 188-189.

²⁸ Αναφορικά με την «κακοβουλία» ως είχε στην προϊσχύσασα διάταξη βλ. *Ελ. Συμεωνίδου – Καστανίδου*, Εγκλήματα κατά προσωπικών αγαθών, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014, 2^η εκδ., σελ. 180.

Η βασικότερη αλλαγή στην εν λόγω διάταξη είναι ότι αναφέρεται στην βλάβη ή κάκωση της σωματικής ή ψυχικής υγείας ατόμου οποιασδήποτε ηλικίας ή καταστάσεως και όχι μόνον ανηλικού ή ανήμπορου να υπερασπιστεί τον εαυτό του και βρίσκεται υπό την φροντίδα του δράστη (όπως στην προϊσχύσασα διάταξη)²⁹. Σε περίπτωση, δε, που το θύμα είναι ανήλικο, ο νομοθέτης αυστηροποίησε την προβλεπόμενη ποινή (από τουλάχιστον τρεις σε τουλάχιστον έξι μήνες στην παράγραφο 2 του άρθρου). Επιπρόσθετα, νεοπαγής είναι και η πρόβλεψη για βλάβη και της ψυχικής υγείας³⁰, με τις εύλογες, βέβαια, αποδεικτικές δυσχέρειες που κατά τη γνώμη μου προκύπτουν, ιδίως σε ότι αφορά τα ζητήματα αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της συνεχούς σκληρής συμπεριφοράς ή της παραμέλησης των υποχρεώσεων και της βλάβης της ψυχικής υγείας.

Αναφορικά με τους ανήλικους δράστες του συγκεκριμένου εγκλήματος, ο νομοθέτης περιόρισε το αξιόποινο σε όσους έχουν ηλικιακή διαφορά πάνω από τρία έτη με το θύμα τους. Η επιλογή αυτή είναι κατά τη γνώμη μου ορθή καθώς σε περιπτώσεις παραβατικών ανηλικών πρέπει να αποφεύγονται τα μέτρα με κατασταλτικό χαρακτήρα³¹. Προς αυτήν την κατεύθυνση κινήθηκε και η αιτιολογική

²⁹ Ανάλυση της προϊσχύσασας διάταξης και ειδικότερο προσδιορισμό του αντικειμένου προσβολής της βλ. στο πόνημα της *Ελ. Συμεωνίδου – Καστανίδου*, *Εγκλήματα κατά προσωπικών αγαθών*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014, 2^η εκδ., σελ. 178-182 και ιδίως σελ. 179.

³⁰ Σύμφωνα, βέβαια, με τις απόψεις που είχαν διατυπωθεί από την ποινική θεωρία κατά την ανάλυση της προϊσχύσασας διατάξεως, η ψυχική υγεία νοείται ως προστατευόμενη. Χαρακτηριστικά βλ. την ανάλυση του *Ρηγόπουλου* εις, *Αρ. Χαριλαμπίκη*, *Ποινικός Κώδικας*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014, σελ. 2486, ο οποίος παραπέμπει στους Μαργαρίτη και Μπέκα και αναφέρονται ως παραδείγματα έμμεσης σκληρής συμπεριφοράς η οποία μπορεί να επιφέρει αρνητική επενέργεια στον ψυχικό κόσμο του θύματος η ανάθεση ιδιαίτερα επίπονης εργασίας ή ο εγκλεισμός σε σκοτεινό μέρος.

³¹ Βλ. αναλυτικά για την κοινωνική, τη δικαιοκή και την περιστασιακή πρόληψη και γενικότερα για την αντεγκληματική πολιτική σε περιπτώσεις παραβατικών ανηλικών το λεπτομερές πόνημα του *Ν. Κουράκη*, *Δίκαιο παραβατικών ανηλικών*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, β' εκδ., Αθήνα – Κομοτηνή, 2012, σελ. 643 επ. καθώς και επίσης του *Ν. Κουράκη*, *Η πρόληψη της παραβατικότητας των ανηλικών στην Ελλάδα*, εις: *Αγ. Τσήτσουρα (υπεύθυνη έκδοσης)*: *Αντεγκληματική πολιτική και δικαιώματα του Ανθρώπου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1997, σελ. 63 επ. Κριτική στα κατασταλτικά μέτρα κάνει και ο *Αντώνης Μαγγανάς*, *Οι δύο όψεις του κοινωνικού ελέγχου: καταστολή και εναλλακτικά μέτρα*, εις: *Αγ. Τσήτσουρα (υπεύθυνη έκδοσης)*: *Αντεγκληματική πολιτική και δικαιώματα του Ανθρώπου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1997, σελ. 129 επ. και ο *Στρ. Γεωργούλας*, *Η παραβατικότητα ανηλικών ως προβληματική κατάσταση*, *ΠοινΔικ 8-9/2003*, σελ. 987, ο οποίος υποστηρίζει ότι η κατασταλτική παρέμβαση σε περιπτώσεις παραβατικότητας ανηλικών έχει φθάσει σε «αδιέξοδο».

Συγκεκριμένα για την «αποδικαστικοποίηση» της παραβατικότητας των ανηλικών βλ. *Χ. Ζαραφώνιου*, *Εμπειρική εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2004, σελ. 212 επ. Εξάλλου, και κατά την Πitseλά *«Δεδομένης της ελαφράς φύσης, της κανονικότητας, του παροδικού και του επεισοδιακού χαρακτήρα ενός μεγάλου μέρους της παραβατικότητας των ανηλικών, η διεξαγωγή της ποινικής διαδικασίας θα πρέπει να θεωρηθεί ως δυσανάλογη»* (έτσι *Αγγ. Πitseλά*, *Η ποινική*

έκθεση του νόμου σύμφωνα με την οποία «η πράξη μεταξύ ανηλίκων παραμένει ατιμώρητη εκτός εάν υπάρχει διαφορά ηλικίας άνω των τριών ετών, καθώς οι συμπεριφορές αυτές μεταξύ ανηλίκων της ίδιας ηλικίας θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με μέτρα διαπαιδαγώγησης και όχι εμπλοκής με τον ποινικό νόμο».

Είναι γνωστό ότι η συγκεκριμένη διάταξη θεσπίστηκε (εσπευσμένα) μετά την αποκάλυψη του θανάτου σπουδαστή σε επαγγελματική σχολή στα Ιωάννινα τον Μάρτιο του 2015 ο οποίος παρουσιάστηκε ως θύμα bullying συμφοιτητών του³². Πόση όμως σχέση έχει αυτή η διάταξη, τελικά, με τον τραμπουκισμό; Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση «*Η νομοθετική αυτή εξέλιξη κρίνεται αναγκαία για την προστασία εννόμων αγαθών, κυρίως ενός συγκεκριμένου κύκλου ευάλωτων κοινωνικών ομάδων (ανηλίκων και νεαρών ενήλικων), απέναντι σε ένα σύνθετο είδος εγκληματικής συμπεριφοράς που υλοποιείται με επαναλαμβανόμενο – συνεχή, σκληρό τρόπο (συνήθως άσκηση σωματικής και ψυχολογικής βίας – εκφοβισμού, που υποδαυλίζονται και από ρατσιστικές αντιλήψεις και στερεότυπα)*». Ωστόσο, η μόνη αναφορά σχετικά με την ανισορροπία δύναμης – συστατικό στοιχείο του τραμπουκισμού – είναι η φράση στην παράγραφο 2 του άρθρου «*Αν το θύμα ... δεν μπορεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του...*». Προκειμένου να εφαρμόζεται η συγκεκριμένη περίπτωση, πρέπει να πληρούται και κάποια από τις προϋποθέσεις που τίθεται κατωτέρω αναφορικά με την ιδιαίτερη ιδιότητα του δράστη του συγκεκριμένου εγκλήματος. Αν, επομένως, ο δράστης δεν έχει το θύμα στην επιμέλεια ή στην προστασία του κ.λπ. η παράγραφο 2 του άρθρου 312 δεν δύναται να εφαρμοστεί. Επιπρόσθετα, η όποια συνεχής σκληρή συμπεριφορά δεν αρκεί για την πλήρωση της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος – απαιτείται, προκειμένου να εφαρμοστεί η εν λόγω διάταξη και η επέλευση της σωματικής

αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 540). Βλ. επίσης στο εν λόγω πόνημα της Πιτσελά σελ. 549 επ. αναφορικά με την ποινική αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων. Σύμφωνα με όλα τα ανωτέρω και ο Παπαθεοδώρου υποστηρίζει ότι «*Η αντιμετώπιση της παραβατικότητας – εγκληματικότητας των ανηλίκων στηρίζεται παραδοσιακά στις ιδέες της δικαιοσύνης, της παιδαγωγικής μεταχείρισης και της επανένταξης*» (βλ. Θ. Παπαθεοδώρου, Δικαιοσύνη ενηλίκων και ανήλικοι δράστες: Τα έσχατα όρια της «μηδενικής ανοχής» στις ΗΠΑ, ΠοινΔικ 1/2000, σελ. 77).

³² Βλ. και ανωτέρω υποσημείωση υπ' αρ. 5.

κάκωσης ή βλάβης της υγείας³³ (σύμφωνα και με την παλιά αλλά και τη νέα διατύπωση της εν λόγω διάταξης) και «χωρίς αυτήν δεν υφίσταται καθ' ολοκληρίαν η έννοια του εν λόγω εγκλήματος»³⁴. Άρα, ο «εκφοβισμός» όπως αναφέρεται στην αιτιολογική έκθεση δεν προστατεύεται από τη συγκεκριμένη διάταξη παρά μόνον ίσως σε περίπτωση απόπειρας του εν λόγω αδικήματος³⁵.

Αυτό το οποίο φαίνεται να αξιοποίησε ο νομοθέτης από τον ορισμό του τραμπουκισμού είναι το στοιχείο της επανάληψης στο επίπεδο της «**συνεχούς σκληρής συμπεριφοράς**», η οποία αναφερόταν και στην προϊσχύσασα διάταξη και, σε συνδυασμό με το ότι το προστατευτικό πλαίσιο της διάταξης αναφερόταν στους ανηλίκους, «ταίριαξε» μάλλον περισσότερο στον νομοθέτη η σχετική τροποποίησή της προκειμένου να προστατεύονται και πράξεις που εντάσσονται στο φάσμα του τραμπουκισμού. Η ερμηνεία των όρων «συνεχής» και «σκληρή» συμπεριφορά από την νομολογία φαίνεται, πάντως, να προσομοιάζουν σε όσα αναπτύσσονται στις θεωρητικές προσεγγίσεις του τραμπουκισμού.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την θεωρία, *συνεχής*³⁶ θεωρείται η συμπεριφορά που επαναλαμβάνεται συχνά, που έχει τελεστεί κάποιες φορές και που αναμένεται να επαναληφθεί, χωρίς να απαιτείται η δημιουργία μιας μόνιμης κατάστασης³⁷ και κατά την νομολογία «*Συνεχής καθίσταται η σκληρή συμπεριφορά, όχι μόνο με τη δημιουργία μόνιμης κατάστασης αλλά και με την επίμονη συστηματική επανάληψή της.*»³⁸ «χωρίς να είναι διαρκής»³⁹.

Αναφορικά με την σκληρή συμπεριφορά⁴⁰, σύμφωνα με τη νομολογία «*ως σκληρή συμπεριφορά θεωρείται η προερχόμενη από έλλειψη συναισθήματος έναντι του*

³³ ΠλημΑθ2723/2000 (ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ).

³⁴ Βούλευμα ΠλημΑθ 1320/2007 (ΝοΒ 2007/2171).

³⁵ Για την απόπειρα του εγκλήματος του ά. 312 όπως ίσχυε πριν την ανωτέρω τροποποίηση βλ. *Ελ. Συμεωνίδου – Καστανίδου*, όπ. π., σελ. 180.

³⁶ Βλ. *Ελ. Συμεωνίδου – Καστανίδου*, όπ. π., σελ. 178 και ιδίως υποσ. 4.

³⁷ Έτσι ο Μ. Ρηγόπουλος εις *Αρ. Χαραλαμπίκη*, Ποινικός Κώδικας, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014, σελ. 2486.

Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, πρέπει να επισημανθεί ότι δυνητικά ο τραμπουκισμός μπορεί να συνίσταται σε πράξεις με επαναλαμβανόμενο ρυθμό εμφάνισης (έτσι *Φ. Σπυρόπουλος*, Σχολικός τραμπουκισμός, όπ. π., σελ. 47, όπως παραπέμπω στους *Delwyn Tattum & Graham Herbert*).

³⁸ ΑΠ1372/2007 (ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ).

³⁹ Βούλευμα ΠλημΑθ 1320/2007 (ΝοΒ 2007/2171).

⁴⁰ Βλ. και σχετική ανάλυση της *Ελ. Συμεωνίδου – Καστανίδου*, όπ. π., σελ. 178, υποσ. 2 και 3.

άλλου, του αδύνατου προσώπου, που εκφράζεται αντικειμενικά με την πρόκληση σημαντικών πόνων, οδυνών, βασάνων, σωματικών ή ψυχικών»⁴¹. Στο ίδιο πνεύμα «...σκληρή δε συμπεριφορά είναι η προερχόμενη από έλλειψη συναισθήματος έναντι του αδυνάτου, που εκφράζεται αντικειμενικά με την πρόκληση σημαντικών πόνων, οδυνών, και βασάνων (σωματικών και ψυχικών)...»⁴² και κατ' άλλη προσέγγιση «Σκληρή είναι η συμπεριφορά που προέρχεται από πρόθεση αδιάφορη για τα παθήματα των άλλων και η οποία υπάρχει όταν ο δράστης, κατά την τέλεση της πράξης, έχασε το αναγκαίο ανασταλτικό έναντι των παθημάτων του θύματος αίσθημα, που υπάρχει σε κάθε φιλότιμο και με κατανόηση σκεπτόμενο άνθρωπο.»⁴³. Σημειωτέον ότι η περιγραφή από τη νομολογία της σκληρής συμπεριφοράς αποτελεί διατύπωση η οποία (σχεδόν;) ταυτίζεται με τον ορισμό της έλλειψης ενσυναίσθησης (empathy) – η, δε, έλλειψη αυτή αποτελεί χαρακτηριστικό των bullies⁴⁴.

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ο επικουρικός χαρακτήρας της εν λόγω διάταξης, αφού τυγχάνει εφαρμογής σε περίπτωση που δε συντρέχει περίπτωση εφαρμογής διάταξης η οποία τιμωρεί βαρύτερη αξιόποινη πράξη. Και πάλι, όμως, από τη γραμματική ερμηνεία των σχετικών διατάξεων, σε περιπτώσεις ψυχικής βλάβης των αναφερόμενων στη διάταξη προσώπων θα είναι η μόνη διάταξη που εφαρμόζεται (αποκλειομένης, βέβαια, λόγω ειδικότητας και βαρύτερης αξιόποινης πράξης της διάταξης της παραγράφου 4 του ά. 6 του ν. 3500/2006 για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας⁴⁵⁴⁶).

⁴¹ ΠλημΑ02723/2000 (ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ) όπως παραπέμπει σε Ανδρουλάκη και Μπουρόπουλο καθώς και σε νομολογία.

⁴² ΑΠ1372/2007 (ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ).

⁴³ Βουλ Πλημ Αθ 1230/2007, ΝοΒ2007/2171.

⁴⁴ Βλ. *Φώτη Σπυρόπουλου*, Σχολικός τραμποκισμός, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2011, σελ. 87 – 88, όπως παραπέμπω στους *R. Banks* και στους *Ηλ. Κουρκούτα* και *Θ. Θάνο*.

⁴⁵ Αναφορικά με τα ζητήματα συρροής της προϊσχύσασας διάταξης του ά. 312 ΠΚ με διατάξεις του ν. 3500/2006 καθώς και άλλες διατάξεις βλ. *Ελ. Συμεωνίδου – Καστανίδου*, όπ. π., σελ. 181-182.

⁴⁶ Αναφορικά με την ενδοοικογενειακή βία πρβλ. ενδεικτικά *Φ. Μηλιώνη*, Εγκληματολογία και Φύλο, Ειδικά Θέματα – Ενδοοικογενειακή βία - Η γυναίκα θύμα, Έμφυλη Εγκληματικότητα – Ποινική και εγκληματολογική προσέγγιση του φύλου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2009, *Α. Καραμοσχολιού*, Ν. 3500/2006 – Οι ποινικές ρυθμίσεις Ο ρόλος των εκπαιδευτικών, ΠοινΔικ 10/2010, σελ. 1176, *Δ. Ζημιανίτη*, Ζητήματα από τη νομοθεσία για την ενδοοικογενειακή βία, ΠοινΔικ 11/2011 σελ. 1206, *Α. Χαραλαμπίκη*, Οι νομοτεχνικές και νομολογιακές εξελίξεις στο χώρο του ποινικού δικαίου που αφορούν οικογενειακές ή συγγενικές σχέσεις, ΠοινΧρ ΞΑ, σελ. 563.

Συμπερασματικά, ο νομοθέτης επέδειξε ιδιαίτερη ζέση στο να προβλέψει ως αξιόπoinες συμπεριφορές τραμπουκισμού. Εντούτοις, η ποικιλομορφία των συμπεριφορών που μπορούν να εντάσσονται στην έννοια του τραμπουκισμού (όπως καταδείχθηκε αναλυτικά ανωτέρω) σε συνδυασμό με τις αποδεικτικές δυσχέρειες που ενυπάρχουν σε περιπτώσεις βλάβης της ψυχικής υγείας (ως προς το αποτέλεσμα και τον αιτιώδη σύνδεσμο) και με την επικουρικότητα της διάταξης δημιουργούν ζωηρές αμφιβολίες ως προς την εφαρμοσιμότητα της διάταξης και ανησυχίες για το ότι και αυτή μπορεί να καταστεί ανεφάρμοστη⁴⁷.

5. Επίλογος – de lege ferenda – διαμεσολάθηση και εργαλεία επίλυσης συγκρούσεων

Η έννοια του τραμπουκισμού (bullying) περιλαμβάνει συμπεριφορές οι οποίες πλήττουν διαφορετικά έννομα αγαθά καθώς και συμπεριφορές οι οποίες (ορθώς) δεν είναι αξιόπoinες. Δεν υπάρχει - και κατά τη γνώμη μου δε μπορεί να υπάρξει - κάποιο κοινό έννομο αγαθό προς προστασία προκειμένου να χωρήσει μια ενιαία νομοθετική ρύθμιση για την αντιμετώπιση του τραμπουκισμού. Τα «παιχνίδια εξουσίας» τα οποία λαμβάνουν χώρα σε περιστατικά τραμπουκισμού έχουν ως όριο τον νόμο έτσι όπως προσδιορίζεται από τις επιμέρους διατάξεις που καθιστούν αξιόπoinες συγκεκριμένες συμπεριφορές. Τα διαφορετικά χαρακτηριστικά κάθε πράξης επιβάλλουν διαφορετική νομική αντιμετώπιση (έως και ατιμωρησία!). Ο τραμπουκισμός, δηλαδή, δεν (μπορεί να) αποτελεί ένα ενιαίο αδίκημα. Το, δε, νομικό οπλοστάσιο θεωρώ ότι είναι επαρκές για την αντιμετώπιση των ως άνω συμπεριφορών (απαντώντας στη ρητορική ερώτηση η οποία τέθηκε ανωτέρω). Τα προβλήματα, βέβαια, που ενυπάρχουν έχουν να κάνουν με την ίδια την απονομή της δικαιοσύνης (μη εκδίκαση υποθέσεων σε εύλογο χρόνο κ.λπ.)⁴⁸.

⁴⁷ Βλ. χαρακτηριστικά τις εύστοχες αναπτύξεις του Ν. Κουράκη, Ποινικές διατάξεις που μένουν ανεφάρμοστες, εις: Εγκληματολογικοί Ορίζοντες, τ. Α': Ιστορική και θεωρητική προσέγγιση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, 2^η εκδ., Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 149 επ. όπου και αναφέρεται στην αντιδιαστολή «νόμου στα βιβλία» και «νόμου σε δράση» παραπέμποντας στον R. Pound, Law in Books and Law in Action, εις: American Law Review, 1910, 118 επ., 398 επ., 510 επ.

⁴⁸ Αναφορικά με το δικαίωμα εκδίκασης υποθέσεων σε εύλογο χρόνο πρβλ. Μαρίας Γαλανού, Το δικαίωμα του δικάζεσθαι εντός ευλόγου χρόνου, εις: Α. Κοτσαλή & Γ. Τριανταφύλλου (εκδ. επιμ.),

Δυνάμει των ανωτέρω, ως καταλληλότερη λύση - πρόταση για την αντιμετώπιση του προβλήματος κατά τη γνώμη μου δεν είναι το ποινικό δίκαιο (μην ξεχνάμε και τον χαρακτήρα της καταστολής και της επιβολής ποινής ως *ultimum refugium*). Η αξιοποίηση εργαλείων για την επίλυση συγκρούσεων (*conflict resolution tools*)⁴⁹ - μολονότι συντάσσομαι μάλλον με τον Dan Olweus⁵⁰, ο οποίος χαρακτηρίζει τον τραμπουκισμό ως «κατάχρηση» (“*abuse*”) σε αντίθεση με τον Peter Smith, ο οποίος προκρίνει τον όρο «σύγκρουση» (“*conflict*”)⁵¹ – όπως η διαμεσολάβηση (*mediation*)⁵², εφόσον λειτουργεί, φέρνει τα μέρη πιο κοντά, αναπτύσσει την ενσυναίσθηση (*empathy*) και τελικά μειώνει τον αριθμό των σχετικών περιστατικών, είναι εφαρμόστια και προς τη σωστή κατεύθυνση. Γι’ αυτό και ο νομοθέτης πρέπει *de lege ferenda* να θεσμοθετήσει και να δώσει επίσημο χαρακτήρα σε αυτές τις διαδικασίες, ούτως ώστε να μπουν στη συνείδηση των πολιτών και με αυτόν τον τρόπο να αποσυμφορηθεί και το σύστημα απονομής δικαιοσύνης.

Ανθρώπινα Δικαιώματα και Ποινικό Δίκαιο, σειρά Ποινικά υπ’ αρ. 75, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2007, σελ. 79 επ.

⁴⁹ Πρβλ. Φ. Σπυρόπουλος, Οι “κατά παρέκκλιση” διαδικασίες και η αποκαταστατική-συμφιλιοτική δικαιοσύνη / Ιστορική και δογματική προσέγγιση, ηλεκτρονικό εγκληματολογικό περιοδικό Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών τμήματος Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών www.theartofcrime.gr, τ. 7, Φεβρουάριος 2008 (url: <http://theartofcrime.gr/index.php?pgtp=1&aid=1207246182>).

⁵⁰ Dan Olweus, *Bullying at School – What we Know & What we Can Do*, Blackwell Press, 1993.

⁵¹ P. K. Smith, *Tackling violence in schools: a European perspective*, in: *Violence reduction in schools – how to make a difference – a handbook*, Council of Europe Publishing, 2006.

⁵² Βλ. Β. Αρτινοπούλου, *Η σχολική διαμεσολάβηση*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010 καθώς και *Αγγελικής Γιαννάτου*, *Η διαμεσολάβηση συνομηλίκων (peer mediation) ως μέσον ειρηνικής επίλυσης των συγκρούσεων και πρόληψης της βίας στο σχολείο*, url: http://dide-anatol.att.sch.gr/didanpep/ANTI/2012_12_18%20Giannatou-Diamesolavisi.pdf, όπου και παρουσιάζεται το πρόγραμμα διαμεσολάβησης το οποίο εφάρμοσε με επιτυχία η ίδια στο 2^ο γυμνάσιο Ασπροπύργου Αττικής.